

Leszek Bednarczuk

Z historii składni polskiej

Słowa kluczowe: hipotaksa, konstrukcja, parataksa, składnia, spójnik

Key words: conjunction, construction, hypotaxis, parataxis, syntax

Profesor Krystyna Kowalik opracowała dla *Gramatyki współczesnego języka polskiego* (1984) dwie nowe dziedziny morfologii – morfonologię i morfotaktykę, a po serii artykułów przestawiła w sposób syntetyczny *Strukturę morfonologiczną współczesnej polszczyzny* (1997). Ponieważ sam w tej dziedzinie nie mam zbyt wiele do powiedzenia, spróbuję w tym miejscu nawiązać do bliższych mi tematycznie badań innej Krystyny z Instytutu Języka Polskiego PAN w Krakowie, mianowicie Krystyny Pisarkowej, która z inicjatywy profesora Zenona Klemensiewicza wraz z koleżankami gromadziła *Zapomniane konstrukcje składni staropolskiej* (1966) i epok następných, i m.in. w oparciu o nie dokonała oryginalnej syntezy *Historii składni języka polskiego* (1984). W pracy tej przedstawiła kolejno: (I) założenia składni historycznej, wyróżniając dwa rodzaje jej struktur: ciągłe (obecne od najstarszych zabytków do współczesnej polszczyzny) oraz nieciągłe (zapomniane archaizmy i innowacje składniowe); (II) związek główny podmiotu z orzeczeniem; (III–IV) grupę czasownikową (związki z okolicznikiem i dopełnieniem); (V) grupę imienną (związek z przydawką); (VI) złożone konstrukcje zdaniowe (ich integralność, wykładniki i korelacje); (VII) wypowiedzenia modalne; (VIII) zestawione; (IX) dwukrotnie złożone oraz polskie odpowiedniki konstrukcji łacińskich; (X) wnioski wynikające z historii wewnętrznej i zewnętrznej polszczyzny dla teorii zmiany językowej.

Wiele miejsca poświęciła badaczka spójnikom, w tym także parataktycznym. Niektóre z nich znajdują odpowiedniki funkcjonalne w innych językach słowiańskich i indoeuropejskich (Bednarczuk 1967, 1971). W tym miejscu chciałbym omówić kilka takich „zapomnianych” w języku polskim konstrukcji, które umownie można nazwać: (1) przyimkowe, (2) imiesłowowe, (3) wyrazowo-zdaniowe, (4) kontaminacje zdaniowe, (5) polisyndetyczne. Przykłady czerpię z podstawowych słowników dawnej polszczyzny (staropolskiego, XVI wieku, Lindego i języka Jana Chryzostoma Paska).

1. **Połączenie i z 'et cum'**, przydawki przyimkowej, zwykle rzeczownika w narzędniku z przyimkiem socjatywnym za pomocą spójnika z poprzedzającym rzeczownikiem. Spotykamy je od czasów najstarszych do połowy XIX wieku, np. *Jaco to *swadszø, isz Micolay umouil i sz Thomislawowø dacz pincz grziwni 1391 Leksz I nr 1004* (Sstp III: 7-8), *O zboyczach, ktorzyszye bylyyaly lozephay z Marya, yz dzyeczqczyem Rozm 85* (Sstp III: 8), *Pan Jezus był i z matuchną swoją* (Opec: 40), *wieręś ty wilkołek, zrzesz mięso i z kośćiami* (Polska fraszka mieszczańska: 255), *Hersilus i z Marullą pod tym leżę głazem* (1765, Decjusz Ausoniusz, *Epigrammata*: 41), *chwasty i z liliami Burbonów porosną* (Słowacki, *Paryż*). Konstrukcję tę notuje już *Słownik* Lindego (pod hasłem *i*), a Jan Łoś (1923: 367) widzi tu pomieszanie bliskich sobie znaczeniowo połączenia spójnikowego z przyimkowym. Podobne struktury spotykamy w języku staroczeskim, np. *jej i s matku ohladaš*, łacinie *pater nuptae cum-que parente domus* a także w innych językach indoeuropejskich (Bednarczuk 1971: 70-73), ale wydaje się, że wszędzie powstały niezależnie od siebie.
2. **Konstrukcje imiesłowowe** ze spójnikiem współrzędnym, łączącym imiesłów ze zdaniem, budzą od dawna zainteresowanie uczonych (Taszycki 1924: 52-53, Koneczna 1956: 283-292 i inni). Połączenia tego rodzaju występują często w epoce staropolskiej, rzadziej w XVI wieku, a niktą (w języku potocznym) w końcu XVII wieku, np. *Pakosz [...] nakladał s pospoistwa a ne bødø s nami dzelen 1398 HubeZb 94* (Sstp I: 4), *mouila a *rzekøcz gemu tako Gn 4b* (Sstp IV: 353), *zawolaw k sobye Raguel slug swych i szly s nym BZ Tob 8, 11* (Sstp XI: 242), *jej chwałę czynię a Boga w sobie w pannie Marii chwałc* (Opec: 189v), *jąwszy osła i udawił* (Biernat, *Ezop Q2v*), *będąc panem [...] i na niedźwiedziech jeździł* (Kochanowski, *Dryas zamechska A2v*), *zadney u niej zasług nie mając a poszliście do konfederacyey 155v* (Pasek I: 325), *przystąpiwszy się do mnie y mowi [...]* 175 r (Pasek II: 286). Podobne konstrukcje spotykamy w innych językach słowiańskich oraz bałtyckich, germańskich, celtyckich i innych indoeuropejskich, mogą więc być dziedzictwem prajęzyka (Bednarczuk 1971: 77-82).
3. **Połączenia wyrazu lub grupy wyrazowej ze zdaniem** spotykamy w wielu językach w różnego rodzaju konstrukcjach (pytanie, elipsa, dopowiedzenie, tytuł rozdziału) np. *Pospescice sø, a camoc Kśw cr 9* (Sstp I: 6), *Poznaiø nebossa dzywy twoie, gospodne, y zaprawdø prawdø twoiø w czyerekwi swøtich FI 88, 6* (Sstp XI: 170), *Czczenye o tem [...]. I pysche daley syqathy Lukasch Rozm 651* (Sstp III: 6), *strach serce wziął a w oczu placz rzewny* (Kochanowski, *Pieśni*: 7), *o czystości kapłańskiej a iż żon mieć nie mają* (Skarga, *Żywyoty*: 456), *najemnik i który nie jest pasterzem opuszcza owce* (Wujek: J. 10, 12), *tak to często czynią, a po kąsku 55v* (Pasek I: 305), *wspominam Imię JEZUS y w Przyczynie Przenay Świętszej jego Matki. 58 r* (Pasek II: 253).

Kontaminacja zdania podrzędnego ze współrzędnym, którą Krystyna Pisarkowa (1974; 1984: 223-245) określa terminem „wypowiedzenia dwukrotnie złożone skorelowane”. Pisała o nich obszernie Jadwiga Twardzikowa (1981). W konstrukcjach tego rodzaju spójniki *a*, *i* oraz inne parataktyczne rozpoczynają zdanie główne w apodozie podrzędnego, także po zaimku względnym, np. *Kedi mu [...] scladam moy kon, a uon zaplaczena ne chczal wzøcz 1396 Leksz II*

nr 1884 (Sstp I: 4), **ktory** slucha slowa bozego a rozvmye, y przynyeszye ovocz [...] Rozm 338 (Sstp VIII: 174), **gdisz** byla wiszla, y poczøla bldzycz po puszczy BZ Gen 21,14 (Sstp III: 5), **acz** to zowq wyzwołonemi naukami [...] **a** sq to nauki powazne (Rej, *Zwierciadło*: 13v), **jesli** nie odpuscicie ludziom, **i** ociec wasz nie odpuści wam (Wujek: Mt. 6, 15), **jak** obiecałem się był Tryznie y mowię do niego [...] 170 r. (Pasek II: 11). Połączenia tego rodzaju spotykamy w innych językach słowiańskich i indoeuropejskich (Bednarczuk 1971: 88–94).

4. **Polisyndeton**, czyli zjawisko powtarzania spójnika, jest dobrze znane w stylistyce klasycznej (Szantyr 1965: 515–523), a z drugiej strony w języku dzieci (Safarewicz 1950: 142), a więc w języku niewykształconym stylistycznie. Tak się ma przy powtarzaniu spójników kopulatywnego, np. **a** utore gy uidal [...], **a** trece gy uidal [...], **a** ctuarte gy uidal [...], **a** pøte gy uidal [...] Kśw dv 18 (Sstp I: 408), **a** on uzryavschy y (leg. ji) y dal yemv chwałq, y postarl yemv rącznyk [...], y rzekl yemv Rozm 752 (Sstp VI 460), **skqd** gadki niepotrzebne, **skqd** **i** wiary różne, **i** takomstwo urosło, **i** utraty prózne (Kochanowski, *Dryas zamechska* A2v), itp.

Natomiast powtórzony spójnik względny, warunkowy, koncesywny i niektóre inne podrzędne nabierają funkcji alternatywnej, np. *Acz w<n>idø* [...], *acz støpø* [...] Fl 131,3 (Sstp I: 17), **acz** będziesz, **acz** nie będziesz doma (Mączyński, *Leksykon*: 283b); **jesli**-m płakał, **jesli**-m swe postem dręczył ciało, wszystko mi to śmiech u nich jednało (Kochanowski, *Psalterz*: LXIX), **chocia** wszędzie z gruntu ziemia trząść się będzie, **chocia** góry niewzruszone będą w morze przeniesione (jw. XLVI).

Alternatywę uwydatniają również powtórzone przysłowki czasu, np. *ano sz wyrzchu szla przygoda*, **nyegdy** mrosz, **nyegdy** woda (*Legenda o św. Aleksym*: 105–6), **niegdy** rzeczy godnych, **niegdy** niegodnych ku jedzeniu (Siennik, *Lekarstwa doświadczone*: 112v); **Yusz** glodem, **yusz** czastym morem, **yusz** drapyeszthwem, **yusz** udrączonym [...] nye karz, boze! XV ex. MacDod 138 (Sstp III: 209), **jużci** o nim dobrze wiedział, **jużci** o nim jawnie sam powiedział (Rej, *Postylla*: 9); **już** extremis laborans, **już** w swoich labefactata siłach, **już** od pana i narodu swego omni destituta succursu (Pasek: 259r), itp.

Jak trafnie zauważa Krystyna Pisarkowa (1984), większość „zapomnianych” konstrukcji jest świadectwem niewyrobienia stylistycznego składni dawnej polszczyzny, może też wpływu łacińskiego (i staroczeskiego). Niektóre z nich jednak znajdują odpowiedniki w innych językach słowiańskich i indoeuropejskich, mogą więc być dziedzictwem epoki prasłowiańskiej i praindoeuropejskiej. O ile jednak prajęzykowe rekonstrukcje fonologiczne i morfologiczne poczyniły ogromne postępy, to ostatnie (i jedyne pełne) opracowanie składni porównawczej języków indoeuropejskich ukazało się w końcu XIX wieku (Delbrück 1893–1900), a tom składniowy gramatyki porównawczej języków słowiańskich André Vaillanta (1977) ogranicza się do analizy tekstów staro-cerkiewno-słowiańskich. Co się zaś tyczy składni historycznej języka polskiego, to poza wspomnianą syntezą Krystyny Pisarkowej (1984) posiadamy sporo opracowań szczegółowych, ale ostatnie jej ujęcia podręcznikowe zostały napisane przez Jana Łosia (1923, 1927) i Zenona Klemensiewicza (1955/1981). Nie posiadamy natomiast synchronicznego opisu składni staropolskiej ani epok późniejszych, przy których opracowaniu można by ostrożnie wykozystać najnowsze osiągnięcia teorii składniowej i lingwistyki tekstu.

Wykaz skrótów

GWJP – *Gramatyka współczesnego języka polskiego. Morfologia, Składnia*, Warszawa 1984.

Linde – Linde S. B., *Słownik języka polskiego*, I–VI, Lwów 1854–1860 (wyd. II).

Pasek – *Słownik języka Jana Chryzostoma Paska*, I–II, Wrocław 1965–1973.

SPXVI – *Słownik polszczyzny XVI wieku*, Wrocław–Toruń 1966 i n.

Sstp – *Słownik staropolski*, I–XI, Kraków 1953–2005.

Bibliografia

Bauer J., 1960, *Vývoj českého souvětí*, Praha.

Bednarczuk L., 1967, *Polskie spójniki parataktyczne*, Wrocław.

Bednarczuk L., 1971, *Indo-European parataxis*, Kraków.

Delbrück B., 1893–1900, *Vergleichende Syntax der indogermanischen Sprachen*, Strassburg.

Klemensiewicz Z., 1955/1981, *Składnia*, [w:] *Gramatyka historyczna języka polskiego*, Warszawa (IV wyd. 1981), s. 391–508.

Klemensiewicz Z. (red.), 1966, *Zapomniane konstrukcje składni staropolskiej*, Kraków.

Koneczna H., 1956, *O budowie zdania Imć Pana Paskowego słów kilkoro*, „Poradnik Językowy”, s. 281–292.

Kowalik K., 1984, *Morfonologia*, s. 59–95; *Morfotaktyka*, s. 513–546, [w:] *GWJP, Morfologia*, Warszawa.

Kowalik K., 1997, *Struktura morfonologiczna współczesnej polszczyzny*, Kraków.

Łoś J., 1923, *Składnia*, [w:] *Gramatyka języka polskiego* (PAU), Kraków, s. 287–408.

Łoś J., 1927, *Zasady składni*, [w:] *Krótką gramatyka historyczna języka polskiego*, Lwów, s. 278–373.

Pisarkowa K., 1974, *O stosunkach między parataksą a hipotaksą*, „Język Polski” LIV, s. 81–93.

Pisarkowa K., 1984, *Historia składni języka polskiego*, Wrocław.

Safarewicz J., 1950, *Składnia*, [w:] *Gramatyka historyczna języka łacińskiego*, t. II, Warszawa.

Szantyr A., 1965, *Lateinische Syntax und Stilistik*, München.

Taszycki W., 1924, *Imięstów czynny terażniejszy w języku polskim*, Kraków.

Twadzikowa J., 1981, *Staropolskie skorelowane wskaźniki zespolenia*, [w:] *Studia z polskiej składni historycznej*, t. II, s. 29–35.

Vaillant A., 1977, *Grammaire comparée des langues slaves*, t. V, *La syntaxe*, Paris.

From the history of the Polish syntax

Abstract

The subject of the article are certain conjunctive constructions in ancient Polish language with (1) sociative preposition, (2) participle, (3) verbe – sentence, (4) hypotaxis – parataxis, (5) repeated conjunction (polysyndeton). In conclusion is presented state and perspectives of researches in historical syntax.